

**MUSTAQILLIK DAVRIDA HAYKALTAROSHLIK SAN'ATINING
RIVOJLANISH TENDENSIYASI**

*Imomatova Umida Mirpulatovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Tasviriy san’at va amaliy bezak”
yo‘nalishi 2-kurs magistranti*

Annotatsiya: Maqola mustaqillik davrida haykaltaroshlik san'atining rivojlanish bosqichlari va tendensiyasi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek haykaltaroshlik turlari, unda ishlatiladigan ish qurollari, ushbu san'at turiga hissa qo'shgan haykaltarosh ustalar va ularning yaratgan ijodiy asarlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Mahobatli, relyef, gorelyef, barelyef, granit, gliptika, janrli haykal, mayda plastika.

Tasviriy va amaliy san'at sohasi samaradorligini yanada oshirishga doir chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.04.2020-yildagi PQ-4688-son qarori yutimizda ushbu san'atning rivoj topishida katta turtki bo'ldi.

Tasviriy san'atning turlaridan biri bo'lgan haykaltaroshlik san'ati ham qadim-qadimdan o'z o'rniga ega bo'lib bu soha hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Haykaltaroshlik asarlari atrof-muhitdagi hajmli barcha shakllar va detallar bilan aks etadigan tasviriy san'at turidir. Mayda haykaltaroshlik namunasidan tortib, interyer va eksteryerlarda foydalaniladigan turli mahobatli haykallar, yodgorliklar, byustlar, binolarning devolariga ishlanadigan relyeflar, tanga, nishon, medal kabilarning yuzasidagi bo'rtma tasvirlar haykaltaroshlik san'atining turli ko'rinishlari hisoblanadi. Haykaltaroshlik asarlari o'zining ishlatilish joyi, bajaradigan vazifasi va tayyorlanish usuligi qarab har xil nomlanadi. Ular odatda dumaloq va qavariq ko'rinishda bo'lib, dumaloq haykallarni hamma tomondan aylanib ko'rish imkoni bo'lsa, qavariq haykallarda yuzaga bo'rtirib ishlanganligi tufayli faqat bir tomonlama ko'rish mumkin. Qavariq haykallar relyef deyiladi. Relyef fransuzcha so'zdan olingan bo'lib “yuza” degan ma'noni bildiradi. Relyefli haykallarda asosiy obrazlar bilan bir qatorda kenglik, tabiat manzaralarining ko'rinishi ham aks etadi. Shuning uchun bunday relyeflarni ba'zan pespektiv relyef deb ham yuritiladi. Haykaltaroshlikning keng tarqalgan material turlaridan biri loy yoki plastilindir. Bu material turlaridan haykaltaroshlar haykal maketini tayyorlashda, xalq amaliy san'ati ustalari esa o'yinchoqlar va mayda plastika tayyorlashda foydalaniladi. Haykaltaroshlik ham xuddi rangtasvir kabi hayotiy voqea va hodisalarni turli uslub va tasirlash texnikasi hamda materiallar yordamida ifodalanadi. Haykaltaroshlik asarlarida insonning faqat tashqi korinish, tinch turgan holati yoki harakatdagi paytini aks ettirish bilan kifoyalanmay, undagi ichki kechinmalari, his-hayajon va g'amginlik, kelajakka intilish kabi holatlar ham ifodasini

topadi. Haykaltarosh asarida insonning tevarak- atrofga bo'lgan munosabati, psixologiyasi, qalbidagi his-tuyg'ulari ishonarli talqin etiladi. Bunda, albatta eng avvalo haykaltaroshning o'ta ziyrakligi, tasvirlash qoidalarini puxta egallaganligi, odam gavdasi va mimik o'zgarishlari borasida ayniqsa plastik antomiya sohasidagi yuqori bilimlarga ega bo'lishi taqazo etiladi. To'g'ri topilgan harakat, yuzdagi mimik holat haykalni ta'sirli ifodalash uchun zamin yaratadi. Haykaltaroshda deyarli rang ishlatilmaydi, lekin xalq haykaltaroshligida haykallarni bo'yash hollari uchraydi. Bunda O'zbekiston hududidan topilgan qator haykaltaroshlik asarlari misol bo'la oladi. Haykaltaroshlik asarlari ham tasviriy san'atning boshqa turlari kabi o'zining bajaradigan vazifasi, mazmuniga qarab tur va janrlarga bo'linadi. Haykaltaroshlik turlari monumental, dastgoh va dekorativ haykaltaroshligini tushunamiz. Mahobatli haykaltaroshlik bu katta hajmdagi haykallar, muhim tarixiy voqealar, atoqli shahslar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatilgan yirik o'lchovdagi, turli xildagi yodgorliklar, haykaltaroshlik ansambllari kiradi. Odatda monumental haykaltaroshlik asarlari o'zida katta mazmuni anglatib, mustaqil harakterga ega bo'ladi. Bu unga yanada ulug'vorlik va ta'sirchanlik baxsh etadi. Mahobatli haykaltaroshlik asarlariga xos bo'lgan xususiyatlardan biri bu asar qahramonlarini ko'tarinki ruhda tasvirlashdir. Monumental haykaltaroshlik asarlari doim ochiq havoda turish uchun mo'ljallangan bo'lgani sababli ular uzoq turadigan qattiq turadigan tosh, bronza, granit va bitonlardan ishlanadi. Monumental haykaltaroshlikga istirohat bog'lari, xiyobonlar, ko'cha va bog'lar, shuningdek, me'moriy binolarning devorlarini bezash uchun ishlanadigan turli bezak haykallar kiradi; asarlarida ramziy obrazlar, hayvonlar shakli keng ishlatiladi. Binolarning devorlariga ishlanadigan bo'rtma tasvirlar, amaliy san'at buyumlari yuzasiga ishlanadigan bezaklar, favvora, panjara, badiiy darvozalar ham shu haykaltaroshlikning ko'rinishidir.

Dastgoh haykaltaroshlikga mustaqil mazmunga ega bo'lgan, san'atning boshqa turlariga tobe bo'lmagan asarlar kiradi; ular ko'rgazmalar, muzey xonalariga va uylarning interyeriga qo'yish uchun mo'ljallanadi. Bu tur asarlarda voqelik o'zining butun borlig'i bilan aks ettiriladi hamda inson ruhiyatidagi nozik uzgarishlar, uning ichki kechinmalari, kayfiyatini ochib berish imkoniyati katta. Dastgoh haykaltaroshlik asarlari byust (belgacha bo'lgan portret), tors, haykal (odam gavdasining natural kattalikda ishlangan ko'rinishi), haykalcha (natural kattaligidan kichik bo'lgan haykallar), koloss (haddan ortiq kattalikda ishlangan haykallar, mas, Rodos kolossi), janrli haykal (muayyan muhitda tasvirlangan odam yoki odamlar guruhi) va boshqa ko'rinishda bo'ladi. Kichik shakllar haykaltaroshligi o'z xarakteriga ko'ra amaliy bezak san'atiga yaqin turadi. Bunga stol ustiga qo'yiladigan sopol, chinni va boshqa xomashyolardan ishlanadigan haykallar kiradi. Eng ko'p tarqalgan turlaridan biri terrakota; medal yasash san'ati va gliptika ham shu turga mansub.

Haykaltaroshlikda ijodkor soya-yorug`dan foydalanish orqali asarning ta'sir kuchini oshirishga erishiladi (nur tushishi bilan haykal yanada jozibali ko`rinadi, nur yo`nalishining o`zgarishi bilan undagi nur-soya tovlanishi ham o`zgaradi, natijada undan tomoshabin oladigan taassurot ham o`zgarib boradi). Bu ayniqsa mahobatli va bezak haykaltaroshlik asarlari uchun qo`l keladi, chunki maydon yoki hiyobonga o`rnatilgan haykalga ertalabki quyosh nurlari bir joziba bersa, kechki kun botish paytidan quyosh nurlari boshqacha bir fayz kiritadi. Haykaltaroshlik insonning tashqi ko`rinishi, sokin yoki harakatdagi holatini aks ettirish bilan uning imkoniyati tugamaydi, asarda kechinmalar, hayajon, g`amginlik va boshqa ham o`z ifodasini topadi. Haykaltarosh mahorati, to`g`ri topilgan harakat, yuzdagi mimik holat asarning ta'sirli bo`lishida muhim o`rin tutadi. Haykaltaroshlik asarlari uchun tosh, granit, bronza, marmar, yog`och, metall (oltin, kumush, pikel kabi qimmatbaho metallar) sement, gips kabi turli materiallar ishlatiladi. Haykaltaroshlikda tanlangan xomashyo uning rangini belgilaydi. Xalq haykaltaroshlikdagina haykallarni bo`yash hollari uchraydi. Haykaltaroshlik asarlari yaratishda yumshoq moddalar (maxsus loy, mum, plastilin va boshqalar), qattiq moddalar (turli nav toshlar, yog`och va boshqalar)dan kesib (yo`nib) yoki o`ymakorlik bilan keraksiz qismlarini olib tashlash yo`li bilan yaratiladi; suyuq holatdan qattiq holatga o`tish xususiyatiga ega bo`lgan moddalar (turli metall, gips, beton va boshqalar)dan qolip yordamida quyib ishlanadi; keramika haykaltaroshlik asarlari tayyorlashda maxsus loy navlaridan foydalaniladi, shakl bo`yama iaqsh yoki rangli sir bilan qoplanadi va maxsus pechlarda quydiriladi. Haykaltaroshlik asari taglikka (postament yoki pyedestalga) o`rnatiladi; ba`zan haykaltarosh maqsadini yuzaga chiqarishda bir necha taglikka o`rnatilgan haykallar, relyeflardan foydalanishi mumkin.

Mahobatli va mahobatli-bezak haykaltaroshlik borasida qator asarlar yaratishda tosh, metall, shamot, sopol va boshqa qattiq materiallardan keng foydalanilgan. O`zbekistondagi har bir me`moriy majmua san`atlar sintezi zaminida shakllantirilishi haykaltaroshlik rivojida muhim o`rin egalladi. Toshkent shahri, viloyatlar va tumanlar markazlarida bosh maydon, yirik xiyobon, ko`chalar va boshqa markazlarda maydonlar tashkil etildi, ularda davlat va fan, madaniyat arboblari yodgorliklar o`rnatildi: Toshkentdagi Pushkin (M.Anikushin), Samarqanddagi Alisher Navoiy va Jomiy (H.Husniddinxo`jayev va V.Lunev) hamda Mirzo Ulug`bek (M.Musaboyev) va boshqa haykallar. Bezak haykaltaroshlikda afsonaviy ajdaho, kiyik va qo`zichoqlar haykallari yaratilib, madaniy, ma`muriy binolarning maydonlariga o`rnatildi (Toshkentdagi O`zbekiston Badiiyot akademiyasi Markaziy ko`rgazmalar zali oldidagi haykallar va boshqa, Samarqand muzeyi oldidagi ajdaho, Buxoro Inturist mehmonxonasi uchun ishlangan relyef va haykallar), favvoralarda haykaltaroshlik ko`rinishlari o`z ifodasini topgan.

Dastgoh haykaltaroshlikning portret va animalistika janrlarida A. Boymatov, A. Shoymurodov, A. Ahmedov, aka uka P. va M. Ivanovlar, T. Qosimov, D. Ro‘ziboyev, keyinroq Jabborov, T. To‘laxo‘jaye va boshqa, qoraqalpoq haykaltaroshligida J. Quttimurodov, To‘raniyozov va boshqa izlanishlari o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. 1960—80 yillarda dastgoh haykaltaroshlikning portret, janrli haykal va mayda plastika (haykaltaroshlik)da jonlanish sezildi, uslub va yo‘nalishlari kengaydi. A. Hotamov, T. Esonov, M. Abdullayev, F. Ahmedzyanov, M. Avakyan, M. Rahmonberdiyev, M. Borodi-na, L. Nesterovich, M. Porub, T. Yorqulov va boshqa shu yo‘nalishda ijod qilib tanila boshladilar.

Mustaqillik yillarida haykaltaroshlikda yirik badiiy yodgorlik haykallar barpo etildi, ularda ajdodlarning yorqin qiyofalarini yaratishga erishildi. Bu davrda haykaltaroshlikda yaratilgan asarning ilk namunasi O‘zbekiston milliy bog‘ining so‘lim go‘shasiga o‘rnatilgan Alisher Navoiy haykali bo‘lib (haykaltaroshlar E. Aliyev, N. Bandzeladze, V. Degtyarov, 1991), u atrof-muhit bilan uyg‘unlikda; ramziy ma’nodada barpo etilgan me’moriy qism (ayvon) shoirning mahobatli qiyofasini yanada jonlantiradi. Mahobatli haykaltaroshlikda sermahsul ijod qilayotgan I. Jabborov, J. Mirtojdiyev va boshqa asarlarida san’atlar sinteziga asoslangan asarlari yuzaga keldi. Toshkent, Samarqand, Shahrisabzda qad ko‘targan Amir Temurning mahobatli haykallarida sohibqiron obrazi gavdalanirildi; sarkarda "Jaloliddin Manguberdi" (2000), buyuk alloma "alFarg‘oniy" (1998, Farg‘ona va Quva shahri) "Zahiriddin Muhammad Bobur" (1993, Andijon shahrida), "Abdulla Qodiriy" (1994, Toshkent shahrida), "Cho‘lpon" (1997, Andijon shahrida), "Ona" (Jizzax shahrida) kabi yirik yodgorlik asarlarida tarixiy shaxslar qiyofasi, "Alpomish" ramziy haykalida (1999, Termiz shahrida) xalq qahramonining badiiy talqini yaratildi.

Dastgohli haykaltaroshlikda zamonaviy va milliy an‘analar o‘zaro uyg‘unlikda rivojlanmoqda, bunda badiiy tasviriylik yetakchi o‘rin tutadi. Haykaltaroshlikda o‘ziga xos ijodiy uslubga ega bo‘lgan T. Tojixo‘jaye ("Alisher Navoiy", "Ulug‘bek", "Mashrab", "Furqat" kabi buyuk siymolar hamda "Kurash", "Raq", "Chavandoz" kabi romantik asarlar), D. Ro‘ziboyev ("Navro‘z malikasi", 2000), J. Quttimurodov ("Ayol", "Amudaryo", "Oqqush", "Avesto" turkumi va boshqalar) va boshqa haykaltaroshlar samarali ijod qilmoqda. Mayda haykaltaroshlikda ham katta muvaffaqiyatlarga erishildi, sopol (terrakota), shamot, chinni, fayans, yog‘och va boshqalarda asarlar yuzaga keldi. Sh. Mo‘minovanning chinni va sopol shakllari nozik hamda tasavvurining rang-barangligi bilan ajralib turadi, N. Qodirov, V. Shurkov va boshqalarning sopol haykalchalari ishlanishi xalq ijodiyotiga yaqinligi, yengil yumori bilan diqqatni o‘ziga tortadi.

Haykaltaroshlikning o‘zbek xalqidagi eng mashhur namoyondasi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasining akademigi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi Ilhom Jabborovni misol keltirsak bo‘ladi. Dastgohli va mahobatli asarlari

(portret, tarixiy shaxslar qiyofasi aks ettirilgan) umumlashma va ramziylik yo'lida yaratilgan. "Xayol" (yog'och, 1974), "Mashrab" (yog'och, 1974), "Oqshom" (yog'och, shamot, 1980), "Dam olish" (shamot, 1982), "Falakning gardishi" (shamot, 1983), "1941—45 yillar" triptixi (shamot, 1985). Toshkentdagi Furqat (bronza, granit, 1982; me'mori S. Sutyagin), Urgutdagi Navoiy (mis, 1985), Namangandagi Mashrab (mis, 1988), Toshkent (1992), Samarkand (1997) va Shahrisabz (1997)dagi Amir Temur haykallari (bronza; me'mori F. Ashrafiy), Farg'onadagi Al Farg'oniy (bronza, 1998), Toshkentdagi "Ona" (bronza, 1999), Urganchdagi Jaloliddin Manguberdi (2000) haykallari Jabborovning mahobatli asarlaridan. "Mehnat Shuhrati" ordeni bilan mukofotlangan. Hozirgi kunda haykaltaroshning ishlarini respublikamizning eng ko'zga ko'ringan joylarida qo'yilgan.

Xulosa: Haykaltaroshlik madaniyat va san'atda katta ahamiyatga ega. Bu sizga uch o'lchovli makonda shaklni aks ettirish orqali his-tuyg'ularni, fikrlarni va g'oyalarni ifoda etishga imkon beradi. Haykallar mavhum, realistik yoki ramziy bo'lishi mumkin. Ular yodgorliklar, favvoralar yaratish, binolar va jamoat joylarini bezash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, haykallar ko'plab muzey kolleksiyalarining ajralmas qismidir. Haykaltaroshlik bizning shaxsiy uslubimiz va didimizni ifoda etish usuli sifatida hayotimizda ham muhim rol o'ynaydi. Ko'p odamlar noyob muhit yaratish uchun o'z uylari yoki ofislari uchun haykallarni sotib olishadi. Umuman olganda, haykaltaroshlik madaniy merosning muhim elementi bo'lib, o'tmish va hozirgi zamanni tushunish va qadrlash hamda kelajakni yaratishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imomatova, U. (2022). Mustaqillik tasviriy san'atning ishlab chiqarish tendensiyalari. *Fan va ta'lim*, 3 (8), 175-182
2. Қувончбек Абдухамидов Янгибой ўғли Талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш, эстетик маданиятини шакллантириш// *Journal of innovations in scientific and educational research*. -2022/12/23. –Т. 2. № 13. – С. 74-76
3. Имоматова У. М. Композицияда эскиз бажариш орқали бадиий тасаввурни ошириш // *International scientific research conference*. – 2023. – Т. 1. – №. 12. – С. 13-17
4. Imomatova Umida, Nutfullayev Muxtor/ *Tasviriy san'at darslarida yoshlarga o'zbek milliy tasviriy san'atni o'qitishning psixologik asoslari/ Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities*, 2(2), 204-207. 2023
5. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2023). Steam ta'limini tatbiq etish orqali tasviriy san'at fanini o'qitish metodikasi mazmunini takomillashtirish usullari.

O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMİY TADQIQOTLAR JURNALI, 2(18), 187–193.

6. Рустамова М. Т. Бадий таълимда миниатюра санъатининг ёшлар тарбиясидаги ўрни //INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE. – 2023. – Т. 1. – №. 12. – С. 36-41.
7. Abduvoitovich B. D. TASVIRIY SAN’ATDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI //So‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. – 2023. – Т. 6. – №. 4. – С. 54-58.
8. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2023). TASVIRIY SAN’ATNING FANLARARO ALOQALAR TIZIMIDAGI O’RNI. *PEDAGOGS Jurnal*, 31(1), 142–148.
9. Бердиев Достон Абдувоитович, Султанов Хайтбой Эралиевич Тасвирий санъатда кластер ёндашуви сифатида стеам таълимини татбиқ этиш// научный журнал Интернаука/ часть 7. Москва, 2022 № 15(238) - ст 13-14
10. Doston Abduvoitovich Berdiyev Maktablarda tasviriy san’at fanini o`qitishda kelajak ta’limi steam interaktiv ta’limini rivojlantirish // "Science and Education" Scientific Journal/ ISSN 2181-0842 February 2022/ Volume 3 Issue 2 Pages: 687-690
11. Laylo Mirsoatova/ Use of innovative methods in the development of students’ creative abilities / Current research journal of pedagogics (ISSN –2767-3278) volume 03 issue 01Pages: 45-49;